

ЧАСТИНА II. РАННІЙ НОВИЙ ЧАС (XVI – XVIII ст.)

Розділ 5. У ПЕРІОД ВІДРОДЖЕННЯ І ШЛЯХЕТСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Фільварково-панщинна система. Міста. Торгівля

XVI – перша половина XVII ст. були одним із переломних періодів в історії Європи. Головним його змістом було **протиборство двох тенденцій соціально-економічного розвитку**. У найрозвинутіших країнах західної частини континенту зароджувалися та утверджувалися капіталістичні відносини, що визначали характер еволюції регіонів, розташованих на захід від Лаби (Ельби). Країни на схід від Лаби відчували на собі впливи цих змін, але їхні суспільства не були підготовлені для капіталістичної перебудови. Тут феодальний лад виявився життєздатним, зміцнив свої позиції, а означений період став початковим етапом пізнього феодалізму.

Більшою мірою, ніж на Заході, історія Центрально-Східної і Південно-Східної Європи зумовлювалася процесами, які проходили на селі. Упродовж кількох століть (до середини XIX ст.) аграрному розвитку Європи був властивий дуалізм: на Заході сільське господарство поступово звільнялося від феодальних пут; на Сході ж існував аграрний лад, якому було притаманне панування феодальних відносин. Глибинні причини цього дуалізму зародилися задовго до XVI ст., в часи розвинутого феодалізму.

Країни на схід від Лаби стосовно XVI – першої половини XVII ст. можна поділити типологічно на декілька значних регіонів на підставі врахування тенденцій розвитку феодального господарювання. Польські та українські землі, Білорусь, південну Прибалтику можна загалом віднести до “класичного” регіону, де в системі аграрних відносин панувало панське (фільваркове) господарство, що базувалося на визисковій безоплатній праці селян.

Питома вага панського господарства у польських землях стала помітно відчутною в XV ст. У XVI ст. воно значно розвинулось і досягло свого розквіту. В аграрних відносинах запанувала **фільварково-панщинна система**, яка визначала їх характер та еволюцію, позначилася на всіх сферах життя суспільства. Поширення і утвердження цієї системи було спричинене значним зростанням попиту на сільськогосподарську продукцію, переважно на зерно, у XVI ст. Попит зростав як на польських землях, так і в Західній Європі (у ній протягом цього століття ціни на зерно піднялися в чотири-п'ять разів), завдяки збільшенню чисельності тієї частини населення, зосередженої в основному в містах, котра повністю або переважно не була зайнята в аграрному секторі. Селянське господарство не могло повністю задовольнити цей попит. Вирішення проблеми значною мірою лягло на фільваркове господарство. Шляхта (а також монастирі й адміністрація інших церковних маєтків) охоче йшла на розгортання цього господарства, тому що ціни на сільськогосподарську продукцію зростали швидше, ніж на ремісничі і промислові товари вітчизняного та іноземного виробництва. Вона, як, зрештою, і селяни, що збували свою продукцію на ринку, вигравали від цих ножиць цін.

У маєтках дрібної і середньої шляхти, яка володіла відповідно частиною села або одним-кількома селами, фільварки здебільшого існували до XVI ст. У XVI ст. ці фільварки, пристосовуючися до вигідної ринкової кон'юнктури, розширювалися (ідеться про їх земельний фонд); тільки таким способом можна було збільшити виробництво у них зерна, яке у фільварковому господарстві було визначальним. Шляхта (й інші феодально-землевласники) не йшла по шляху інтенсифікації, удосконалення виробництва, не

вкладала кошти у піднесення продуктивності фільваркових земель, а засновувала діяльність господарства на панщинній праці своїх підданих – селян.

У XVI ст. фільварки виникали подекуди в маєтках дрібної шляхти, частіше в маєтках середньої шляхти, можновладців (магнатів), королівських (державних); останніми на різних правах пожиттєво володіли середня й багата шляхта та магнати. У володіннях багатой шляхти, магнатів, у багатьох королівщинах фільварок зазвичай припадав на три і більше сіл. Розширення і закладання фільварків відбувалося, як правило, не за рахунок земельних наділів діючих селянських господарств, а за рахунок землі, що лишалася після втеч селян і нерідко, з дозволу феодала, орендувалася селянами на умовах сплати з неї грошового чиншу або частини зібраного на ній врожаю, а також за рахунок різних “неужитків” – заростей, лісу, лук, пасовищ тощо. У випадку ж приєднання до фільварку наділу діючого селянського господарства останньому надавався наділ в іншому місці села. Фільварки в середньому мали по чотири-п’ять ланів (60-80 га) орної землі; до них належали також луки, пасовища, вигони. У них застосовувалася трипільна система господарювання. Вирощували переважно жито, пшеницю, овес, ячмінь.

Динамічно розвиваючись у XVI ст., фільварки досягли виробництва до 20 % усього товарного зерна на польських землях; решта отриманого зерна припадала на селянські господарства. Завдяки розширенню й заснуванню фільварків, виробництво зерна значно зросло. Близько 1580 р. його збір у фільварках і селянських господарствах у розрахунку на душу населення досягнув 340 кг (для порівняння: у 1870 р. цей показник становив 420 кг), а валовий врожай зернових був удвічі більший, ніж у середині XIV ст. Принагідно слід зазначити, що на польських етнічних землях Корони наприкінці XVI ст. проживало близько 3,1 млн. осіб.

До 70 % зерна, виробленого у фільварках і селянських господарствах у другій половині XVI ст. і призначеного на продаж, збувалося на внутрішньому ринку – в містах на торгах (відбувалися звичайно по одному дню щотижня) і ярмарках (відбувалися по одному-два щороку); решта, що складалася головним чином з продукції фільварків, вивозилася на Захід морським шляхом, причому до 80 % експорту зерна припадало на найбільший польський та у всьому Балтійському басейні порт Гданськ. Упродовж XVI ст. “гданський” експорт зерна зріс у 10 разів. Наприкінці цього століття Польща експортувала на Захід щороку в середньому по 100 тис. лаштів (200 тис. тонн) зерна. Воно доставлялося переважно до Амстердама (Голландія), найбільшого на той час зернового порту в Європі, а звідти розходилося по Голландії, Франції, Англії та ін. Три чверті експортованого з Польщі зерна припадало на жито. Загалом у 1580 р. експортоване з Польщі зерно становило близько 6 % всього його виробництва.

У середині XVI ст. польське зерно складало заледве 2,5 % в загальних оборотах зерном на європейському ринку. Його вистачало на прогодування від 0,5 до 1 млн. осіб. Вивезене до Гданська, в основному по Віслі, й до деяких інших балтійських портів, зерно обов’язково продавалося місцевим купцям, а ті перепродували його закордонним купцям, котрі й вивозили його на Захід.

Зерно з шляхетських фільварків перевозилося до морських портів купцями (в тому числі й купцями з цих портів), які скуповували його на міських ринках країни: шляхті було надто накладно безпосередньо самій доставляти зерно до портів. Натомість оплачувався безпосередній вивіз зерна з великих землеволодінь до портів особами, яким феодали доручали проведення цієї операції. Не рідко з цих маєтків зерно до портів доставляли купці-перекупники. У другій половині XVI ст. вартість “шляхетського” (“фільваркового”) експорту зерна через Гданськ зросла, порівняно з попереднім півстоліттям, на 90 %, що означало: за ту саму кількість експортного зерна шляхтич

наприкінці XVI ст. міг купити вдвічі більше імпортованих товарів, ніж у середині цього століття (ціни на ці товари зростали повільніше).

Отже, ведення фільваркового господарства було вигідною справою для феодалів. Це видно з того, що пересічно щороку у 1560-1570 рр. один лан фільваркової землі приносив шляхтичеві від 35 до 55 злотих чистого прибутку, тоді як з одноланового селянського господарства той же шляхтич отримував щороку у вигляді грошової й продуктової ренти тільки 2,5-3,5 злотих. У той час середньорічний прибуток з фільварку шляхтича, який володів одним селом, становив від 150 до 250 злотих, що було набагато більше від доходу, котрий він одержував з усіх селянських господарств того ж села. Підраховано, що у той самий час фільварок приносив шляхті 80-90 % доходів, а у великих маєтках цей показник становив 50-70 %. Слід зазначити, що порівняно високий рівень зборів зернових забезпечувався доброю, як на ті часи, врожайністю: за джерелами середини XVI ст. для чотирьох основних зернових культур (жита, пшениці, ячменю, вівса) вона дорівнювала сам-5. Цей показник на польських землях був перевищений тільки в XIX ст. Інші галузі фільваркового господарства – тваринництво, розведення риби в ставках, городництво, садівництво – мали допоміжний характер, їх продукція споживалася у панському дворі й фільварку, не приносячи помітних грошових доходів феодалам.

Фільваркове землеробство, спрямоване на вирощування зернових, майже повністю базувалося на панщинній праці селян-кметів, загородників, халупників, тоді як на підсобних фільваркових роботах були зайняті челядь, наймана робітники, що рекрутувалися, переважно примусово, з-посеред селянських низів.

Торунський сейм 1519-1520 рр. постановив, що селяни всіх видів маєтків Корони (шляхетсько-магнатських, церковно-монастирських, королівських) повинні відробляти на своїх панів панщину в розмірі щонайменше одного дня кожного тижня, за винятком тих селян, які з дозволу тих же панів замість панщини давали грошовий або продуктовий чинш. У цій же постанові (статуті) зазначалося: там, де щотижнева норма панщини перевищує один день, вона може такою залишатися. Ця постанова була підтверджена на Бидгощському сеймі 1520 р. Слід підкреслити, що після цього жоден сейм, жодна державна установа Польського королівства до кінця його існування не розглядали питання про панщину селян (зрештою, й про інші їхні повинності) на користь феодалів. Це свідчить про те, що держава не втручалася у відносини між селянином і паном, зумовлені поземельною залежністю першого від другого. Правда, з кінця XVI ст. у Варшаві діяв референдарський суд (звався так тому, що його очолював призначений королем референдарій), який розглядав скарги селян державних маєтків на зловживання, що їх припускалися магнати і шляхта, які на певних умовах даними маєтками володіли (зловживання полягали в примушуванні селян виконувати панщину й інші повинності, розміри яких були значно вищі від нормативних). Проте робота цього суду була малоефективною, скарги розглядалися дуже довго, що завдавало селянам великих збитків, і далеко не всі його присуди задовольняли скаржників.

У другій половині XVI ст. щотижнева панщина з ланового кметського господарства становила два-три дні. У той час переважали півланові кметські господарства, утримувачі яких працювали на пана 1-2 дні в тиждень. Як видно, інтенсивність їхньої панщини була більшою у порівнянні з лановими кметями. Селяни працювали на панському полі власним живим і неживим інвентарем, тобто виконували *тяглу панщину*. Загородники і халупники відробляли *пішу панщину*. Зазвичай селяни робили на пана від сходу до заходу сонця з двогодинною перервою на обід. Вони були зайняті й на таких роботах на пана, як *гвалти і толоки*, що були додатковими днями праці під час жнив і сінокосів, *шарварки* (сюди входили ремонти доріг, гребель й ін.). До селянських відробітків

належала їй *підводна повинність*, або обов'язок кметів кілька днів на рік відвозити своїм реманентом фільваркову продукцію до пунктів, розташованих на більш-менш значній відстані від їхніх домівок.

Грошовий чини з кметського ланового господарства не перевищував 48 грошів. Сплачували селяни також за оренду понаднадільної землі, за випас свиней у лісі, користування луками, вигонами тощо. *Рента натурою* була такою: зерно (з лану 2-3 центнери вівса, рідше 1-2 центнери жита), птиця (1-2 курки), 20-30 яєць, різні інші данини – все це щорічно. Продовжували селяни давати й *десятину церкви*, найчастіше десятинний сніп з урожаю, вибраний священиком прямо в полі, причому селянин був зобов'язаний звести десятинні снопи до садиби священика. Вартість цієї десятини була значною, вона доходила до 7-9 злотих з ланового господарства. Подекуди десятину здавали грішми. У середині XVI ст. ланове господарство кметя після відрахування частини доходу на користь феодала і на десятину приносило йому в рік 20-30 злотих, що було немало.

На феодалну експлуатацію, тобто на збільшення панамі кількості й обсягу повинностей, селяни відповідали поганою роботою на фільварковому полі, саботажем, протестами, особливо втечами в маєтки інших панів. Вважається, що в XVI ст. близько 10 % селян були охоплені втечами. З часом для багатьох селян чітко визначився український напрямок втеч, дуже виразний після укладення у 1569 р. Люблінської унії, яка знесла кордон, що відокремлював українські землі Великого князівства Литовського (Київщину, Волинь, Брацлавщину) від Польського королівства: за унією, ці землі влилися до складу Корони. Сейми неодноразово видавали постанови, які забороняли селянські втечі, а панам – приймати втікачів. Характеризуючи соціальні відносини в селах Корони у середині XVI ст., відомий тогочасний польський публіцист Анджей Фрич Моджевський писав: "Як багато мають [пани] підданих, так багато мають і ворогів".

На середину XVI ст. припадає доволі інтенсивне оселення в Польщі *голландців-землеробів*, спершу в Жулавах, а згодом в Мазовії та Великопольщі. Місцева людність іменувала їх "голендрами" ("олендрами"). Вони мали самоврядування, зафіксоване у виданих привілеях, які також гарантували їм особисту свободу. Їхня повинність на користь феодалів полягала у сплаті фіксованого (нормативного) грошового чиншу.

На рубежі XVI і XVII ст. темпи зростання доходів феодалів від зернового господарства фільварків почали спадати. Спостерігалось також зниження врожайності: за відомостями другого десятиріччя XVII ст., вона в середньому щорічно дорівнювала сам-3-3,5. То був наслідок інтенсивного використання землі без належного її угноювання, а то й відсутності такого взагалі. Падіння врожайності певною мірою було спричинене й погіршенням клімату. Ретроспективні спостереження, зроблені скандинавськими й західноєвропейськими істориками, дають підставу стверджувати, що XVII ст. (і XVIII ст.) позначене несприятливими для землеробів сильними похолоданнями, надмірною вологістю. Це навіть дало привід назвати вказані століття "малою льодовиковою епохою". Кліматичні аномалії, зрозуміло, не могли обминути й Польщу.

Падіння врожайності призводило до помітного зменшення зборів зерна на тих самих орних площах. На додаток до цього, на зламі XVI-XVII ст. спостерігається виразне падіння темпів зростання цін на зерно на внутрішньому і зовнішньому ринках, що було результатом завершення *революції цін* внаслідок невгамовного напливу благородних металів, особливо срібла, в Європу з Америки. Якщо враховувати й те, що ціни на ремісничо-промислову продукцію почали зростати швидше, ніж ціни на зерно, то стане очевидним, що доходи феодалів від його виробництва тривожно для них зменшувалися.

З початком *Тридцятирічної війни* (1618-1648), яка мала європейський характер (Польська держава в ній участі не брала), на доходах феодалів негативно позначилися

наслідки монетарної кризи, що розгорнулася в Західній і Центральній Європі у зв'язку з різким зростанням військових видатків. Криза проявилася у швидкому псуванні основної грошової одиниці – срібних монет. До Польщі звідти напливали монети гіршої якості, натомість польська монета (грош) з порівняно вищим вмістом срібла вивозилася в ході торгових операцій на Захід або приватно накопичувалась і тому в обіг не надходила. У Польщі наявність зіпсованих монет стала гостро відчутною на зламі другого і третього десятиріч XVII ст. (у цей час вміст срібла в гроші впав на 40 %). Це, навіть при певному номінальному рості цін на зерно, призвело до реального падіння доходів феодала.

Фінансова система, заснована на вмісті срібла в грошах, була розладнана. Реакцією на це було намагання набути якомога більше золотих монет – дукатів (флоринів), які були запроваджені у Польщі за *грошовою реформою* короля *Сигізмунда I Старого* (1506-1548; у 1506-1544 рр. він був також великим князем литовським) у 1526-1528 рр. і не псувалися. Спершу дукат дорівнював 30 срібним грошам. Цю кількість грошів прирівнювали до одного польського златого як лічильної одиниці (польський злотий монетою не випускали). Згодом, у зв'язку з падінням вартості грошів, їх кількість стосовно дуката зростала: так, у 1611 р. дукат дорівнював 70, у 1620 р. – 120, у 1650 р. – 180 грошам, тобто відповідно $2\frac{1}{3}$, 4 і 6 польським злотим.

Падіння зборів зерна і цін на нього примушували феодалів шукати способів принаймні для збереження своїх доходів на досягнутому рівні. Шляхта обрала шлях найлегший, проторений попереднім розвитком фільваркового господарства. Вона почала розширювати його земельний ареал і закладати нові фільварки, щоб збільшити площу під посіви зернових і, тим самим, збори зерна та його продаж. Траплялося, що з цією ж метою частина “парової” землі йшла під посіви зернових. При цьому шляхта, що раніше практикувалося нечасто, відбирала у селян і приєднувала до фільварку частину їхньої надільної землі. Усе це в сукупності дало змогу шляхті утримувати на відносно високому рівні виробництво зерна й доходи від його продажу. Особливе значення в першій половині XVII ст. відігравав, як і раніше, експорт зерна, передусім через Гданськ. Найвищого рівня “гданський” експорт досягнув у 1618 р. – 116 тис. лаштів, а середньорічний експорт через Гданськ у першій половині XVII ст. становив 70 тис. лаштів і був меншим, ніж наприкінці XVI ст., що свідчить про нереалізованість намірів шляхти одержувати високі доходи.

Розширення посівних площ фільварків автоматично тягло за собою **посилення експлуатації селян**. Найвідчутнішим для них було зростання норм панщини: вона доходила до чотирьох-шести днів з лану на тиждень. У першій половині XVII ст. ланових селянських господарств було порівняно небагато, типовими були півланові і чвертьланові. Їхня норма панщини була відносно вища, ніж у “лановиків”: для півланового господарства – 3-4 дні, для чвертьланового – 2-3 дні. Відбираючи у селян значну частину робочого часу і сил, панщина й різні відробітки, до яких їх примушувало, призводило до того, що селяни не мали змоги приділяти належної уваги

Рис.11. Панщина. Гравюра XVI ст.

своєму господарству, а це вело до зниження його продуктивності, обмеження зв'язків з ринком, подальшого витіснення їх феодалами з останнього.

Дуже негативно відбивалася на селянах започаткована в XVI ст. система оренди й застави маєтків феодалами. Оренда полягала у віддачі маєтків за певну суму у зазвичай трирічне користування ними; застава – у віддачі маєтків в рахунок позиченої суми до повернення її кредиторів; застава тривала три роки, в разі ж неповернення зазначеної суми – ще три роки і так далі, аж до повернення. Шляхта, яка брала маєтки в орендне або заставне володіння, за угодою, укладеною нею з їхніми власниками, зобов'язувалася повернути ці маєтки останнім в належному стані. Проте, вона нерідко шляхом нещадного визиску витискала з селян максимум доходів, так що маєтки поверталися власникам у зруйнованому стані.

У XVI ст. і значною мірою в першій половині XVII ст. в Польщі продовжувався поступальний **розвиток міст**. Станом на 1500 р. у межах Корони (без земель колишнього Галицько-Волинського князівства) існувало 567 міських поселень, з чого королівських було 227, церковних – 113, шляхетсько-магнатських – 227. Стосовно регіонів ці поселення розподілялися так: Малопольща – 171, Великопольща – 169, Мазовія – 76, Королівська Пруссія – 48, Серадзька земля – 39, Ленчицька земля – 31, Куявія – 26, Добжинська земля – 7. У 1600 р. на цих теренах міських поселень налічувалося 645, у тому числі королівських – 230, церковних – 118, шляхетсько-магнатських – 297; у Малопольщі – 228, Великопольщі – 158, Мазовії – 105, Серадзькій землі – 45, Ленчицькій землі – 30, Куявії – 24, Добжинській землі – 7. Упродовж XVI ст. виникло 104 міста, перестало існувати – 26. Найбільше міст виникло в Малопольщі (59) і Мазовії (31), найбільше зникло у Великопольщі (18). На землях колишнього Галицько-Волинського князівства (вони входили до складу Руського і Белзького воєводств) у 1500 р. було до 50 міських поселень, у 1600 р. – до 70. У першій половині XVII ст. виникло і зникло небагато міст, на 1648 р. їх було приблизно стільки ж, скільки у 1600 р.

У містах польських земель Корони проживало до 23 % населення, причому у Малопольщі і Великопольщі – до 30 %. Великих міст було як і раніше порівняно мало; у першій половині XVII ст. найбільшим з них був Гданськ (75 тис. осіб), далі по низхідній йшли Краків (30 тис.), Познань (20 тис.), а також Торунь, Люблін, Ельблонг і ряд інших. За межами Корони до найбільших польських міст належав Вроцлав (понад 30 тис. осіб). Більшість міських поселень були містечками напіваграрного характеру. До нових міських поселень належало, зокрема, Замостя, засноване у 1580 р. на незаселеному місці (“на сирому корені”) в Холмській землі Руського воєводства магнатом Яном Замойським, канцлером і гетьманом великим коронним.

У багатьох містах, якщо не в більшості, поруч з поляками проживало *німецьке населення*. У містах західної частини Корони німецька людність була численною, а в містах Королівської Пруссії, а також Західного Помор'я і в більших містах Сілезії німці серед населення переважали. Зрозуміло, що в таких містах патриціат повністю або здебільшого складався з німців, які тримали життя в них під своїм контролем.

У багатьох містах існували *єврейські громади*. Подекуди євреї жили і в селах. Упродовж XVI ст. їх чисельність в Короні зросла до 150 тис. осіб, що значною мірою було наслідком подальшого напливу євреїв із Заходу, звідки вони втікали від переслідувань. завдяки королівській підтримці, євреї мали самоврядуванням, релігійну свободу. У XVI ст. вони створили свій центральний орган, т.зв. *ваад* – з'їзд своїх представників з усієї Корони, який мав законодавчо-виконавчу владу, займався за посередництвам єврейських громад – *кагалів* – збиранням податків на користь держави з єврейської людності.

Міста були осередками *ремісничого виробництва*. У значних містах воно продовжувало існувати у формі цехової організації. Упродовж XVI ст. кількість цехів помітно збільшилася. Відомо, що наприкінці цього століття в Торуні діяло близько 50 цехів, у Гданську було до трьох тисяч цехових майстрів, у Кракові – до 700, Вроцлаві – до 1700. У ремісничому виробництві відбувався, хоч і повільно, технічний поступ, зростало використання водяної енергії.

Міста були й основними осередками **торгівлі**. Різко зросло значення торгівлі з західноєвропейськими країнами через порти на балтійському узбережжі, головним чином через Гданськ, на який припадало до 80 % усього торгового обороту Польщі з цими країнами. Провідною статтею експорту через порти було зерно. Велику частину у ньому займала продукція лісового промислу – деревина, попіл, поташ тощо, потреба в яких на Заході зростала у зв'язку з розвитком суднобудування та текстильного виробництва. Через порти до Польщі завозилися колоніальні товари, риба, тканини, металеві вироби, предмети розкоші.

Набирала обертів і зовнішня торгівля сухоходом. До Німеччини, особливо до Ляйпціга й Нюрнберга, вивозили шкіри, хутра, вовну, льон, коноплю, а звідти привозили тканини, металеві вироби. До Угорщини відправляли сіль, віск, галун, шкіри, тканини; звідти доставляли мідь, вино. Експорт у Чеську державу становили сіль, олово; імпорт з неї – сукно, металеві вироби. До Австрії вивозили віск, звідти ввозили металеві вироби.

Жваво торгувала Польща з Великим князівством Литовським, яке до Люблінської унії 1569 р. було окремою державою. Ця торгівля здійснювалася трьома шляхами, які визначилися ще у XV ст. З боку Литовського князівства дані шляхи прямували так: один через Варшаву до Познані, другий – через Торунь до Познані і Гданська, третій – через Люблін до Сандомира і Кракова або через Радом до Вроцлава. Цими шляхами через Велике князівство Литовське прямували й московські купці.

Торгувала Польща й зі Сходом, головним чином з Північним Причорномор'ям, зокрема з італійськими купцями Кримського півострова. Основний торговий шлях йшов через Львів. Торгівля зі Сходом помітно підупала із втратою значення середземноморської (левантійської) торгівлі, спричиненої великими географічними відкриттями. Водночас зазначений шлях через Львів був частиною транзитного торгового шляху, що зв'язував Центральну Європу з Північним Причорномор'ям. Зі сходу везли шовк, колоніальні товари, туди експортували тканини, предмети розкоші, металеві вироби. Помітне місце в транзитній торгівлі Центральної Європи зі Сходом займали молдавські воли, яких через Подільське і Руське воєводства та Малопольщу переганяли в Сілезію, а звідти – далі на захід. На зламі XVI-XVII ст. щороку таких волів було до 60 тис. голів.

Важливу роль у торгівлі відігравали *ярмарки*, особливо ті, що відбувалися в Гданську, Любліні, Познані, Кракові, Торуні і Гнезні. Відомо, що на рубежі XVI-XVII ст. до Гнезна на ярмарки, які тут проходили двічі на рік, з Великого князівства Литовського і транзитом через нього з Московської держави щороку привозили до 800 тис. одиниць хутра, до 50 тис. шкір і близько трьох тисяч готових хутрових виробів. Тоді ж білоруські купці в Гнезні закуповували до 200 тис. метрів сукна та інших тканин.

Дослідники загалом сходяться на тому, що до кінця XVI ст. торговельний баланс Польського королівства був додатний. Він почав погіршуватися з початку XVII ст., а особливо в другій чверті того ж століття. Це зумовлювалося зазначеними вище труднощами, що їх переживало фільваркове господарство, та монетарною кризою.

У більших містах відбувалася спеціалізація купців. З них виокремилася група банкірів, які займалися головним чином кредитними операціями. Визначну позицію серед них займали краківські банкіри Бонери, які позичали королям, магнатам, шляхті, міщанам. Купці створювали спілки, що торгували певними видами товарів. Спілки

встановлювали зв'язки з найвідомішими торговими домами Європи, наприклад Фуггерами. Розвиткові торгівлі й кредитних операцій значною мірою сприяло заснування королем *Сигізмундом II Августом* (1548-1572; у 1544-1572 рр. він був і великим князем литовським) у 1558 р. **системи державного поштового зв'язку**.

Значну роль у розвитку торгівлі в Польському королівстві відігравали євреї. Певне місце у ній належало вірменам і шотландцям, що мешкали в Короні постійно. Вірмени від середньовіччя населяли кілька міст в Подільському воєводстві (в основному Кам'янець-Подільський), Руському воєводстві (передусім Львів) і Волинському воєводстві (Луцьк). Вірмен було порівняно небагато (у першій половині XVII ст. в межах Корони – до 15 тис. осіб), але торговельна (як і реміснича) їх активність була неабиякою. З дозволу властей вони користувалися самоврядуванням, релігійною свободою. Шотландців було дуже мало, проте вони відзначалися великою активністю в торгівлі. Вони з'явилися в Короні в XVI ст. і зберігали в ній свою культурно-правову відрубність.

Політична боротьба у 1500 – 1560-х роках

Понад шість перших десятиріч XVI ст. у Польському королівстві точилася політична боротьба, в якій діючими особами виступали королівська влада, можновладці (магнатерія) і шляхта. У ній йшлося про принципи питання державного й суспільно-політичного устрою, про те, якою має бути Польща і яким шляхом має прямувати. В основі боротьби лежало протистояння можновладців і шляхти – двох складових шляхетського стану – за вплив на короля, бо за тодішніх умов без залучення його на свій бік неможливо було досягти успіху в реалізації поставлених цілей. Незважаючи на обмежений характер королівської влади, спричинений наданням шляхетському станові в останній чверті XIV – середині XV ст. привілеїв, вона залишалася впливовою, а у вирішенні багатьох питань – вирішальною, користувалася всезагальною повагою. Намагання можновладців і шляхти заручитися підтримкою короля втягувало і його в боротьбу між ними, але в ній він зазвичай був силою активною, вагомою, переслідуючи свої інтереси. Королівська влада традиційно йшла на зближення з можновладцями або з окремими їх угрупованнями, виходячи з того, що з порівняно невеликою кількістю можних легше дійти згоди, ніж зі шляхетським загалом. І все ж на інтереси і домагання останнього їй доводилося зважати, йти йому на поступки, давати вимушені обіцянки: уже на переломі XV-XVI ст. шляхта виступала як вагомий і відчутний політичний чинник у країні, а з часом почала значною мірою визначати політичну атмосферу у ній.

Політичні амбіції шляхти зумовлювалися рядом обставин. Питома вага її серед населення була вищою, ніж у будь-якій іншій європейській країні. Жан де Монлюк, який представляв у Польщі Францію у зв'язку з обранням на польський королівський трон принца Анрі Валуа (Генрика Вalezія) 1573 р., писав тоді ж, вражений численністю польської шляхти, що останньої більше, ніж шляхти Франції, Англії та Іспанії, разом узяті. На поведінці шляхти істотно позначилося правове забезпечення її політичних та економічних інтересів, зафіксоване у виданих їй королями привілеях та сеймових постановах. З часом активність шляхти все більше зумовлювалася її матеріальним забезпеченням внаслідок розвитку фільварково-панщинних відносин. Особливо вагомим було те, що збагатилася середня шляхта – та, що володіла одним-кількома селами; саме вона, а не дрібна і багата шляхта (питома вага першої в шляхетському загалі була значною, а другої – незначною) проявляла інтерес до державних і взагалі політичних проблем, до участі у їх вирішенні, саме вона головним чином й виступала антиподом можновладства, намагалася повернути на свій бік короля. У середовищі цієї частини

шляхти формувалися погляди, що склали шляхетську ідеологію, сенс якої зводився до того, що політичне життя країни неможливе без врахування інтересів шляхти, що все, що в країні діється, має так чи інакше залежати від неї, її непокоїти і турбувати. Збагатившись на експлуатації селянства, ця шляхта здобула можливість витратитися на виїзди далеко за межі своїх маєтків, зокрема, на сейми і сеймики, де й подавала щораз сильніше свій голос.

Політична боротьба спалахнула на самому початку XVI ст. у зв'язку із вступом на польський трон у 1501 р. *Александра*, сина Казимира IV. Скориставшись з труднощів, що їх у війні з Москвою переживало Велике князівство Литовське, де Александр правив від 1492 р., коронні можновладці, котрі посприяли йому у зайнятті даного трону, домоглися від нього видачі у 1501 р. двох важливих документів. За одним з них, дещо пізніше підтвердженим у містечку *Мельник* (на Підляшші, нині в складі Польщі), Александр, вже як король, проголошував приєднання Литовського князівства до Корони, тобто ліквідацію його як держави і утворення унітарної держави під скіпетром спільно обраного правителя, скасування дідовичного права Ягеллонської династії на згадане князівство. Тут же містилося застереження, що унія двох держав набере чинності лише після її затвердження литовським сеймом. Не бажаючи втратити означеного права, Александр зробив усе, щоб це затвердження не відбулося. Другий документ, відомий як **Мельницький привілей**, був виданий 25 жовтня 1501 р. у названому Мельнику. За привілеєм, державні рішення в Короні повинні прийматися сенатом, а король мав їх затверджувати та діяти згідно з ними, інакше його піддані (сенатори) можуть відмовити йому в послуху і відповідати за це тільки перед судом сенату.

Перший з цих документів шляхта сприйняла спокійно – вона нічого не мала проти здавна бажаної нею інкорпорації Великого князівства Литовського до складу Польського королівства. До другого документу вона поставилася із занепокоєнням, хоча після своєї коронації в Кракові (відбулася в грудні 1501 р.) Александр відмовився його записати і, таким чином, він не був втілений у життя. Мельницький привілей був за суттю явно антишляхетський: він відлучав посольську ізбу сейму як виборний шляхетський орган від участі в прийнятті державних рішень, ізолював шляхту від короля, віддавав управління державою можновладцям, законодавчим органом яких фактично був сенат.

Згадане занепокоєння шляхти поступово переростало в здивування, а далі – в обурення. Справа в тому, що у 1502-1503 рр., коли король постійно перебував у Литві, можновладці, що входили до сенату, правили в Короні від його імені за Мельницьким привілеєм. Їхнє правління привело країну до фінансової руїни, негативно позначилося на її обороноздатності. Повернувшись до Польщі наприкінці 1503 р., Александр, щоб виправити становище, змушений був шукати підтримки у шляхти. Заохочена ним посольська ізба на Пьотрковському сеймі в січні 1504 р. прийняла постанови, спрямовані проти можновладства. Одна з них, т.зв. *статут Александра*, заборонила королю самовільно дарувати, продавати або заставляти королівські маєтки. Постанова лише дозволила королю заставляти ці маєтки на сеймі і тільки тоді, коли цього потребують інтереси держави і коли на це є згода senatorів. Автори тексту статуту зі складу посольської ізби при складанні документа проявили непослідовність: вони, з одного боку, виступили проти можновладців, оскільки королівщини польськими правителями дарувались, продавались і заставлялись головним чином їм, і це посилювало їхню економічну могутність та політичні впливи; а з другого боку, узалежнили можливі застави королівщин від волі тих самих можновладців й усунули шляхту в особі посольської ізби від вирішення питання про те, кому заставляти ці маєтки.

Друга постанова сейму 1504 р. заборонила поєднувати в одній особі вищі державні посади (уряди) канцлера і підканцлера з посадами гнєзненського архієпископа і католицьких єпископів та значніших воєвод і каштелянів (заборона йменувалася *incompatibilitas*). Ці уряди займали вихідці з середовища можновладців, і поєднання двох урядів в одній особі посилювало їхні політичні позиції. Зрозуміло, що шляхті це було недовгодно. Слід зазначити, що інколи траплялося випадки посідання високої державної посади вихідцем не з шляхти, а не можновладства, зокрема, на початку XVI ст. канцлером був шляхтич *Ян Ласький* (1456-1531). У тогочасній політичній боротьбі він очолював шляхетський табір.

На Радомському сеймі 1505 р. шляхта домоглася прийняття постанови, відомої як **конституція *Nihil novi*** (*Нічого нового*). У ній сказано: “Спільно зі всіма нашого королівства прелатами, панами рад, земськими послами (...) ми вирішили, що відтепер на потонні часи ніщо нове не може бути встановлене нами і нашими наступниками без спільного дозволу сенаторів і земських послів, щоби зі шкодою і пригніченням Речі Посполитої (*Reipublicae*) та зі шкодою і кривдою комусь було, а також спрямовувало б до змін загального права і публічної вольності”. *Радомська конституція 1505 р.*, видана, як і всі сеймові постанови взагалі, від імені короля, підкреслила, що останній має в своїй політиці керуватися тільки рішеннями, прийнятими спільно сенатом і посольською ізбою. Тим самим король був поставлений у пряму залежність від волі шляхти, оскільки посольська ізба була у сеймі головним законодавчим органом. Отже, конституція, по суті, проголосила тричленну структуру сейму: наявність у ньому трьох станів – короля, сенату і посольської ізби. Вона обмежувала компетенцію короля і сенату, посилювала позицію посольської ізби. Її оприлюднення означало важливий крок у формуванні польського парламентаризму, державно-політичного устрою, наскрізь пронизаного ідеологією шляхетської демократії.

За ініціативою посольської ізби, Радомський сейм 1505 р. доручив Я. Лаському скласти збірку дотогочасних законів країни. Малося на увазі подати у ній усі надані королями шляхті привілеї, які доводили й підкреслювали правову обґрунтованість її вимог. Збірка, відома як *статут Я. Ласького*, була складена напролюд швидко і уже в 1506 р. вийшла друком. Вона була розіслана у всі воєводства для використання як джерело права. Статут Я. Ласького став правовою підставою для вироблення подальшої програми шляхетського руху.

Зі вступом на польський трон Александрового брата *Сигізмунда I* шляхта сподівалася на його прихильність до неї. Проте дуже амбітний Сигізмунд I керувався у своїй діяльності прагненням піднести значення королівської влади, намагався правити на свій розсуд, спираючися при цьому на вузьке коло радників з можновладців й уникаючи контактів із шляхтою. Одним з кроків у цьому напрямі було усунення королем зі свого оточення шляхетського ідеолога Я. Ласького шляхом призначення його гнєзненським архієпископом і, згідно із законом про *incompatibilitas*, звільнення з посади канцлера.

Постійне ігнорування королем політичних інтересів шляхти, невиконання ним статуту Александра 1504 р. і конституції “*Nihil novi*” призвели врешті до виникнення широкого шляхетського руху, який виступав під гаслом “екзекуції прав”, через що його звали **екзекуційним рухом**, а його учасників – екзекуціоністами. Дане гасло буквально означало виконання, дотримання державних законів, зрозуміло, й шляхетських привілеїв (польське *egzekucja* – від латин. *executio*, що значить виконання, здійснення). Але ідеологічно гасло було значно змістовнішим, оскільки становило програму державно-політичних реформ. Програма складалася поступово й оформилася в сукупності постулатів, з якими впродовж багатьох років виступав шляхетський табір в особі своїх ідеологів. Постулати включали в себе подальше упорядкування й осучаснення права й

державного устрою, повернення (екзекуцію, редукцію) державі незаконно розданих після 1504 р. королівщин, зміни у податковій справі, судочинстві, військовій системі тощо. Вони закликали короля всіляко сприяти проведенню реформ, орієнтуватися на підтримку з боку шляхти, завдавали удару по політичних й економічних інтересах можновладства.

Шляхта мала вагомий засіб тиску на короля та його оточення: тільки за згодою посольської ізби могли збиратися надзвичайні податки, які були найважливішим джерелом надходжень у державну казну. Керуючися державними, а не тільки своїми власними інтересами, шляхта в особі посольської ізби зазначену згоду давала, але інколи використовувала скрутне політичне й фінансове становище королівської влади, взамін за поступки з боку останньої. У таке становище чи не вперше після свого вступу на польський престол потрапив Сигізмунд I у 1520 р. під час війни Польщі з Тевтонським орденом. На тогорічному Бидгощському сеймі шляхта зажадала від короля скликання “сейму справедливості” (*conventus iustitiae*), щоб на ньому опрацювати спосіб проведення в життя програми екзекуційного руху. Перебуваючи у безвиході, король пообіцяв такий сейм скликати. На тому ж сеймі він був змушений дати дозвіл на створення комісії для здійснення кодифікації права. Королівська обіцянка щодо сейму справедливості згодом кілька разів поновлювалась, але не виконувалась, бо король не був зацікавлений у цьому. Не сприяв він і кодифікації права.

У результаті у 1530-х роках дійшло до напруження у відносинах між шляхетським табором та королем, якого підтримували можновладці. Поштовхом до цього послужили вибір (елекція) польським королем в грудні 1529 р. *Сигізмунда Августа*, дев’ятирічного сина Сигізмунда I, (за два місяці до цього Сигізмунд Август був проголошений своїм батьком великим князем литовським) і проведена в лютому 1530 р. його коронація. Обидва акти відбулися на сеймах за згодою посольської ізби всупереч традиції, за якою вибір і коронація нового короля могли бути здійснені тільки після смерті його попередника на престолі. У тому, що сталося не за традицією, особливу роль відіграла дружина (від 1518 р.) Сигізмунда I і мати Сигізмунда Августа *Бона Сфорца*, за походженням італійська принцеса (дочка міланського князя). Значно молодша від свого чоловіка, вона мала на нього великий вплив і зуміла вмовити його якомога швидше забезпечити польський трон за єдиним їхнім сином. Королівський табір, вдавшись до передчасних елекцій й коронації Сигізмунда Августа, послався як на прецедент на те, що за правління Владислава II Ягайла був визначений його наступник на престолі (йшлося про Владислава III Ягеллончика). Але це посилення було дуже хитке, бо елекція Владислава III була проведена після смерті його батька.

Після елекції Сигізмунда Августа в шляхетському таборі почало проявлятися незадоволення цим актом, який порушив традицію. Обурення на час роботи коронаційного сейму зросло настільки, що на ньому посольська ізба хоча й дала згоду на коронацію, усе ж рішуче постановила, що в майбутньому вибір нового короля відбуватиметься лише після смерті його попередника на престолі. Так була проголошена засада *вільного вибору* (*вільної елекції*) короля в Польщі. Відтоді вона невід’ємно увійшла до програми екзекуційного руху, стала одним із найбільш популярних шляхетських гасел і догматів шляхетської ідеології. Відтоді ж за Сигізмондом I закріпився означник “Старий”, оскільки він був старшим за віком королем; а Сигізмунда Августа, поки жив його батько, йменували “молодим королем”.

На сеймі 1536-1537 рр. шляхта представила Сигізмундові I чимало прикладів ігнорування та порушення ним законів і прав. Особливо було акцентовано на зазначених елекції і коронації Сигізмунда Августа, на недотриманні закону про *incompatibilitas*. Було також висловлене крайнє незадоволення тим, що король закриває очі на нагромад-

ження Боною різними способами землеволодінь, у тому числі шляхетських (королева намагалася створити свій приватний маєток, щоб почуватися матеріально незалежною і з часом перетворити його у підпору для Сигізмунда Августа). Король ці та інші докори відхилив й на тому ж сеймі демонстративно орієнтувався лише на думку сенаторів. У відповідь на це у 1537 р. шляхта піді Львовом, куди вона в складі посполитого рушення зібралася для участі в очоленому королем поході на Молдавське князівство, збунтувалася і проголосила *конфедерацію* – союз, спрямований проти короля. Сигізмундові І шляхта заявила, що не рушить у похід, доки він не дасть згоди на задоволення її вимог: припинити скуповування Боною землеволодінь, впорядкувати коронну казну (скарб), кодифікувати право, звільнити шляхту від тягарів на користь церкви, призначити постійних королівських радників з числа сенаторів і сеймових послів, не запроваджувати в державний устрій нічого нового без згоди посольської ізби тощо. Маючи намір здійснити молдавський похід, король був змушений пообіцяти розглянути ці вимоги. Після цього шляхетське ополчення попрямувало на Молдавію. Це перебування посполитого рушення під Львовом можновладці, котрі підтримували короля, глузливо назвали “кокошою війною”, оскільки, щоб прогодуватися, шляхта та її численна челядь “проїдала” живність (курей) в околицях міста.

Після повернення з молдавського походу Сигізмунд І не виконував обіцянки, даної піді Львовом. Тому сейми 1538 і 1539 рр. пройшли під знаком адресування йому тих самих вимог, а також нових: приєднати Велике князівство Литовське до Польського королівства, привести у відповідність правовий статус Королівської Пруссії, Мазовії й деяких інших територій Корони з правовим статусом останньої. Король дотримувався випробуваної тактики, відповідаючи обіцянками вивчити шляхетські вимоги і по можливості задовольнити їх, але далі цього не йшло.

Екзекуційний рух тривав, а Сигізмунд І не зважав на нього. Це негативно позначалося на вирішенні внутрішньополітичних проблем, особливо на фінансовому стані держави. Так тривало до його смерті й перші 14 років правління Сигізмунда Августа. Як і його батько, він намагався діяти авторитарно, спираючися на магнатів. Спроби Бони впливати на нього, втручатися в його особисті й державні справи закінчилися тим, що у 1556 р. вона була змушена повернутися на батьківщину в італійське князівство з центром у місті Барі, де наступного року була отруєна.

Конфлікт між королем і шляхтою досягнув апогею на сеймі 1558-1559 рр. Зваживши на непоступливість Сигізмунда Августа щодо адресованих йому вимог, сейм відмовився схвалити збір податків, надходження від яких потрібні були королю для ведення війни за Інфлянти (Ліфляндію). Вкрай цим збентежений, Сигізмунд Август виїхав до Литви, де пробув майже безвиїздно до осені 1562 р. Перед тим як покинути сейм, він і сенат домоглися того, що було відкинуто проект проведення вільної елекції короля, який докладно окреслював спосіб оголошення стану безкоролів'я й засади обрання послів на елекційний сейм. Так сталося, що до смерті Сигізмунда Августа не було законодавчо розроблено проведення вільної елекції.

Перебуваючи в Литві, король фактично усунувся від правління в Польщі. Він не скликав сеймів, не діяли пов'язані з ними функціонально сеймики, розладналася робота центральних органів управління. Екзекуційно налаштована шляхта висловлювала різке незадоволення таким станом справ, вимагала повернення Сигізмунда Августа в Корону, сподіваючися, що після цього вдасться провести реформи, передбачені програмою екзекуційного руху. Керівництво руху погрожувало королю, що в разі його неповернення самовільно скличе сейм і доб'ється на ньому схвалення реформ. Екзекуціоністи запевняли короля, що його опора на магнатів може мати негативні наслідки як для нього, так і для держави.

Не спромігшись силами Великого князівства Литовського успішно вести війну за Інфлянти, Сигізмунд Август дійшов висновку, що без польських фінансів і коронної військової допомоги не може бути й мови про перемогу у ній. Він був змушений піти на компроміс у відносинах з шляхтою і призначив скликання у Пьотркові сейму. На подив сенаторів і послів Сигізмунд Август з'явився на сеймі, який відкрився 30 листопада 1560 р., не у модному італійському вбранні, звичайному для нього, а шляхетському. До того ж він звернувся до сейму польською мовою, а не латиною, як перед тим. То були символічні ознаки зміни політичної позиції короля, його прагнення домовитися з екзекуційним табором. Виявом символів не обійшлося: Сигізмунд Август оголосив, що є прихильником екзекуційної програми та енергійно взявся за її реалізацію. За підтримки короля **Пьотрковський сейм 1562-1563 рр.** прийняв кілька важливих постанов. Чи не основна з них проголосила обов'язковість повернення (екзекуції, редукції) державі королівських (коронних) маєтків, незаконно розданих королями всупереч статутіві Александра 1504 р.

Той самий сейм впорядкував доходи з королівщини, якими законно на тих чи інших умовах, звичайно позиттєво, володіли магнати і шляхта. Впорядкування полягало в тому, що відтоді п'ята частина цих доходів мала залишатися безпосередньому володільцю королівщини, а решта – надходити в державну казну, з чого четверта частина (*кварта*) повинна була поступати до скарбу в місті Раві, що в Мазовії, для утримання спеціально створеного постійного війська, названого згодом *кварцяним*; Три п'ятих доходів з королівщин призначалися на інші потреби держави. Для визначення величини і зазначеної структури доходів з королівщин сейм постановив раз на п'ять років проводити обстеження (*люстрацію*) економічного стану цих маєтків.

Постанови Пьотрковського сейму 1562-1563 рр. про доходи з королівщин та люстрації останніх завершили процес перетворення коронних маєтків з королівських у державні, хоч ці маєтки й надалі йменувалися королівщинами. За королем було збережене право віддавати їх лише в позиттєве володіння. Реалізація цього права і грошові надходження з них були підконтрольні сеймові. У 1590 р. з державних маєтків були виділені т.зв. *столові маєтки – економії*, доходи з яких йшли на потреби королівського двору. З економії на українських землях знаходилась тільки Самбірська.

Той же сейм прийняв також кілька інших постанов. З них найголовніша – про необхідність скликання спільного для Польського королівства і Великого князівства Литовського сейму для остаточного вирішення питання про укладення унії двох держав.

Проведення екзекуції незаконно розданих після 1504 р. коронних маєтків не могло бути короточасним, розрахованим на один-кілька років. Повернення їх Короні вимагало величезної праці, пов'язаної з виявленням і вивченням численних документів. Великою мірою ця праця виявилася результативною, бо дозволила навести порядок в облікові маєтків, що входили до складу державного домену, відібрати у багатьох магнатів королівщини. Екзекуцію маєтків не вдалося довести до кінця, хоча про необхідність її здійснення йшлося на кількох наступних після пьотрковського 1562-1563 рр. сеймах. А на сеймі 1567 р. під тиском сенату було вирішено частину королівщин вилучити з екзекуцій або ж відкласти виконання останньої стосовно багатьох маєтків на тривалий час. Відтермінування, як правило, не призводило до повернення державі маєтків. Отже, однієї з найвагоміших засад економічної переваги магнатерії над шляхтою не було ліквідовано. Це потягло за собою наслідки, негативні для політичних позицій шляхти. Разом з тим, далека від завершення екзекуція маєтків стала одним із виразних проявів того, що з середини 1560-х років екзекуційний рух пішов на спад. Хоч у ході руху шляхта домоглася значного успіху, однак прийняті під її тиском сеймові рішення мали непослідовний характер: не вдалося домогтися створення

сильної виконавчої влади, дієздатної армії, кодифікації права, обмеження політичної ролі магнатерії, запобігти династичній кризі після смерті Сигізмунда Августа, оздоровити державні фінанси на довшу перспективу.

Люблінська унія

Екзекуційному таборові вдалося реалізувати, хоч і не повною мірою, ще один важливий пункт своєї програми, що вимагав, по-перше, привести **адміністративно-правовий статус земель Корони** у відповідність з її взірцем, по-друге, об'єднати Польське королівство і Велике князівство Литовське.

Втілення в життя першої частини даного проекту відбулося без особливих труднощів. У 1563-1564 рр. сілезькі князівства – Освенцімське і Заторське – були інкорпоровані до складу королівства і стали повітами Краківського воєводства, зберігши при цьому свої сеймики. На ці території були поширені польські право і судочинство. Автономність Северського князівства (теж сілезького) як власності краківських єпископів була збережена. На Люблінському сеймі 1569 р. було вирішене питання про статус Мазовецького воєводства і Королівської Пруссії. Остаточно інкорпорована до складу королівства 1529 р. та частина Мазовії, яка стала у ньому Мазовецьким воєводством, мала до 1569 р. певну адміністративно-правову специфіку. Згаданий сейм її скасував: віце-регент – королівський намісник – став воєводою; воєводство отримало місця в сенаті і посольській ізбі польського сейму; ліквідовано окрему казну і військо; збережено тільки місцеве судочинство, але у 1576 р. і з ним було покінчено. Надану Королівській Пруссії ще у 1467 р. широку автономію було обмежено: пруський сейм, створений у 1526 р. як законодавчий орган, перетворено в генеральний сеймик, орган провінційного самоврядування на кшталт сеймиків королівства; провінція отримала представництво в польському сеймі. Проте були залишені такі особливості Королівської Пруссії, як власний скарб і судове право. Територія, що була власністю вармійських єпископів, зберегла свою адміністративно-правову відрубність.

Головним питанням **Люблінського сейму 1569 р.** було укладення унії Польського королівства і Великого князівства Литовського. У 1447-1492, 1501-1569 рр. унія цих держав мала персонально-династичний характер. У ці роки їх водночас очолював представник Ягеллонської династії як король і великий князь. Правда слід мати на увазі, що у 1544-1548 рр. Сигізмунд Август, тоді “молодий” король при правлячому королі Сигізмундові I Старому був великим князем, а його батько титулувався “верховним князем Литовським”. (У 1492-1501 рр. у Короні й в Князівстві правили сини Казимира IV Ягеллончика – відповідно Ян Ольбрахт і Александр.)

Люблінська унія стала результатом прискореного в середині XVI ст. зближення двох держав, свого роду підтягування в соціально-економічному і політичному відношеннях Великого князівства Литовського до рівня Польського королівства. На цей час припадає формування в Князівстві фільварково-панщинної системи господарства, яскравим проявом чого була проведена у ньому аграрна реформа, відома під назвою **волочна поміра**. То був обмір і переділ земель у великокнязівських (згодом й у приватних маєтках), здійснені за *Уставою на волоки*, що її видав 1557 р. Сигізмунд Август.

Економічне збагачення шляхти Князівства в ході еволюції фільварково-панщинного господарства стало матеріальною основою для її включення в політичне життя. Воно супроводжувалося прагненням шляхти володіти тими ж привілеями й правами, що і коронна шляхта, звільнитися від гегемонії свого можновладства в особі князів і панів, які всіляко противилися зростанню політичних амбіцій шляхти.

Взаємозв'язок Корони і Князівства в рамках персонально-династичної унії, усвідомлення Сигізмундом Августом як великим князем і якоюсь частиною литовських магнатів необхідності врахування політичних реалій спричинили принципові зміни в структурах влади й системі управління, здійснені в Князівстві внаслідок проведення у 1565-1566 рр. політико-адміністративних реформ і закріплені у судебнику Князівства – **Другому Литовському статуті**, виданому 1566 р. Реформи узгоджувалися з стратегічною метою правлячих кіл Польщі – інкорпорувати Князівство в Королівство. Вони означали перенесення в Князівство польського (коронного) адміністративно-територіального й політичного устрою: ті землі у Князівстві, які ще не мали статусу воєводств, його отримали (на українських землях у 1566 р. були створені Волинське і Брацлавське воєводства; Київське воєводство існувало з 1471 р.); у всіх воєводствах був запроваджений поділ на повіти як на округи, що на них поширювалися компетенції шляхетських за соціальною суттю гродських і земських судів, створених того ж 1566 р.; почали діяти шляхетські сеймики у воєводствах; шляхта здобула можливість бути представленою в литовському сеймі, котрий до того за складом був можновладчим. Шляхта Князівства отримала права, які політично наближали її до польської, проте вона хотіла повністю зрівнятися в правах з останньою. У межах Литовської держави, де позиції можновладців залишалися міцними, досягти цього було нелегко. Його, на переконання литовської шляхти, можна було швидше й легше здобути після об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського шляхом повного перенесення з першого в друге політичної системи. Ось чому шляхта Князівства виступала за державну унію.

Поширенню “полонофільських” настроїв у Князівстві сприяв не лише привабливий суспільно-політичний устрій Польщі; вони підсилювалися загальним піднесенням, що його переживала Польська держава в період правління Сигізмунда Августа, котрий називають *золотим віком*, добою найвищого її розквіту. Польське королівство середини XVI ст. було чи не єдиним острівцем громадянського миру і внутрішньої злагоди на тлі кривавих конфліктів, що вирували у тогочасній Європі, наприклад, релігійні війни у Франції, розгул інквізиції за Філіппа II в Іспанії, жорстокі переслідування протестантів королевою Марією Тюдор в Англії, реформаційні війни в Німеччині, опричний терор у Московській державі.

Люблінська унія була результатом компромісу між максималістською позицією польської магнатерії і шляхти, які виступали за повну, беззастережну інкорпорацію Князівства в Корону, і сильною опозицією литовської магнатерії, яка, керуючися своїми політичними інтересами, боронила, нехай і обмежену, державність Литовського князівства.

Магнатерія Князівства змушена була піти на цей компроміс з огляду на посилений тиск на неї з боку “пропольськи” налаштованої шляхти, а також і на те, як нещасливо для Литви наприкінці 1560-х років склалися її відносини з Московською державою у Лівонській війні. До цього слід додати, що Москва, наполегливо проводячи політику “збирання руських земель”, започатковану її великим князем Іваном III, була не проти того, щоб включити до своїх володінь і ту частину давньокиївської спадщини, що належала Литовському князівству. Порятунком останнього від катастрофи у протистоянні Москві за тогочасних обставин вбачався лише у залученні надійного союзника. Таким союзником як з геополітичних, так і з історичних міркувань могла бути тільки Польська держава. Усвідомлення цього литовськими магнатами супроводжувалося розумінням й того, що Польща зацікавлена у наданні Князівству допомоги, аби тим самим запобігти його крахові й утвердженню Москви на берегах Балтики. Це розуміння і згадана позиція польської шляхти та магнатерії стосовно перспективи цих відносин причинилися до того, що на порядок денний було поставлено питання про переведення їх з рівня

персонально-династичної унії на рівень унії державної. Слід мати на увазі, що мотиви, якими при цьому керувалися власне литовські, а також білоруські й українські магнати, мали ще територіальний (регіональний) аспект. Так, українські князі й пани сподівалися на польську допомогу в захисті українських земель від нападів Кримського ханства, які з кінця XV ст. були практично щорічними.

Польща, зі свого боку, наполягаючи на інкорпорації Литовського князівства, сподівалась заволодіти його землями, передусім українськими, про які у свідомості польського суспільства вкорінився з тогочасної літератури образ безкрайньої родючої рівнини, що “плине молоком і медом, де риба з’являється з божої роси, пшениця родить сама по собі без засіву, а трава на пасовиськах росте так буйно, що по ній не можна проїхати возом”. В уяві польських феодалів землеробство у цих землях мало стати невичерпним джерелом їхнього збагачення.

Уперше питання про державну унію Польщі й Литви спеціально обговорювалося на Варшавському спільному польсько-литовському сеймі 1563-1564 рр., скликаному відповідно до постанови Пьотрковського сейму 1562-1563 рр. Поляки рішуче вимагали інкорпорації Князівства, повної ліквідації його державності, висували навіть пропозицію скасувати назву “Литва” і замінити її назвою “Нова Польща”, за аналогією з назвами “Мала Польща” і “Велика Польща”. Можновладці, що представляли Князівство, відстоювали на сеймі засаду унії як союзу двох рівнозначних держав. Зустрівшись з кардинально протилежною позицією поляків, вони покинули Варшаву і виїхали до Литви на знак протесту проти того, що Сигізмунд Август на тому ж сеймі зрікся своїх дідичних прав на Велике князівство Литовське на користь Корони, тим самим продемонструвавши свою прихильність до унії двох держав, прихильність, вигіднішу для поляків, ніж для литовців.

Позиція з унійного питання, зайнята польською і литовською сторонами на сеймі 1563-1564 рр., повторилася на Люблінському 1566 р. і Пьотрковському 1567 р. сеймах. Сигізмунд Август терпеливо вислуховував аргументи обох сторін, даючи зрозуміти, що зміст унії, її характер мають стати результатом взаємної домовленості.

Люблінський сейм 1569 р. був скликаний як польсько-литовський для обговорення умов унії та її укладення. У січні-лютому, коли, за наполяганням литовських можновладців, польська і литовська сторони працювали роздільно, переговори в справі унії не принесли жодних результатів: виявилось, що позиції поляків і литовців після сейму 1567 р. не зазнали істотних змін. Сигізмунд Август робив безуспішні спроби привести сторони до компромісу. У ніч на 1 березня можновладці, що задавали тон у литовській делегації, непримітно покинули Люблін, залишивши тут небагатьох з-посеред себе для можливих подальших контактів з поляками. Через кілька днів після цього на вимогу польських сенаторів і послів король видав акти (привілеї) про приєднання до Корони Підляського і Волинського воєводств. У червні він же підписав аналогічні документи стосовно Київського і Брацлавського воєводств. Шляхті цих чотирьох воєводств надавалися такі ж права, якими користувалася коронна (польська і українська) шляхта. Оговорювалося збереження кордонів цих територій, самоврядних земських інституцій та адміністративно-судових органів. Основним законодавчим кодексом залишався Другий Литовський статут. Гарантувалося збереження руської мови в публічному вжитку (в судовій документації, документах коронних канцелярій, що стосувалися потреб зазначених воєводств). Усі місцеві (земські) уряди могли, згідно із згаданими актами-привілеями, надаватися лише шляхті-мешканцям цих воєводств без огляду на їх віросповідання.

Тим часом, литовські можновладці після повернення з Любліна до Вільна були піддані гострій критиці з боку шляхти Князівства, яка наполягала на обов’язковому

укладенні унії. Відправлений до Любліна новій литовській делегації було доручено будь що виконати цю місію. Внаслідок переговорів поляки і литовці дійшли нарешті до згоди. 28 червня 1569 р. король видав акт про **об'єднання Королівства Польського і Великого князівства Литовського**. Акт врахував згадану інкорпорацію чотирьох руських воєводств до складу Корони. 1 липня він був затверджений роздільно польськими та литовськими депутатами на сеймі.

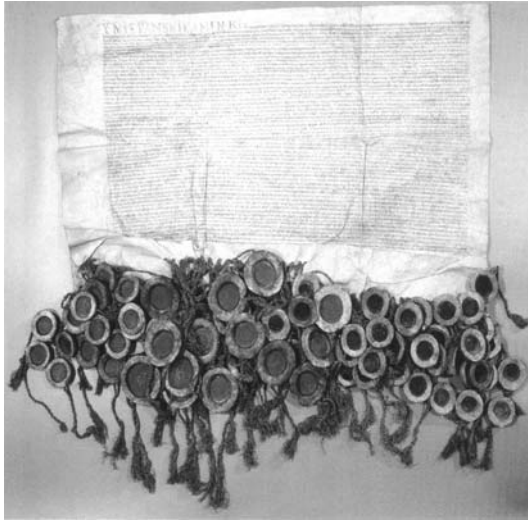

Рис.12. Акт Люблінської унії 1569 р. з Архіву давніх актів у Варшаві.

Ці документи декларували утворення двоєдиної держави в складі Польського королівства (Корони) і Великого князівства Литовського зі спільно обраним монархом-королем, який був і великим князем литовським, спільним сеймом (сенатом і посольською ізбою), спільною закордонною політикою. Окремими залишалися військо, скарб, судочинство, державні посади-уряди. Зберігалося карбування монети в польському і литовському монетних дворах й відмінності в зовнішньому її оформленні, проте впроваджувалася єдина монетна стопа. Шляхті Князівства були надані права коронної. Магнатам і шляхті Корони дозволялося набувати землеволодіння у Князівстві, магнатам і шляхті Князівства — в Короні. За князями Князівства й інкорпорованих до Корони

чотирьох руських воєводств було збережено їхні родові (князівські) титули, тобто визнано особливе їх становище стосовно шляхти, що принципово суперечило політичним традиціям Польської держави, де однією з найголовніших засад суспільних відносин був принцип станової рівності шляхти.

Перетворення династичного союзу, закладеного Кревською унією у 1385 р., у двоєдину Польсько-Литовську федеративну державу, здійснене в Любліні у 1569 р., мало без перебільшення історичне значення. Новостворена держава, звана до кінця її існування *Річчю Посполитою* (*Rzeczpospolita* – буквальный переклад з латин. *respublica* – публічна справа, суспільне благо), була однією з найбільших європейських держав в останній третині XVI-XVIII ст.; на час її появи на історичній арені вона мала територію 815 тис. кв.км, населення 7,5 млн. осіб. Територіально і за населенням у ній переважало Польське королівство завдяки приєднанню до нього чотирьох руських воєводств. Це забезпечувало в Речі Посполитій політичну й економічну перевагу Корони, а в державно-політичному відношенні – перевагу польської шляхти. Документи Люблінської унії стали підставою для утвердження польського характеру суспільно-політичних відносин в Литві, Білорусі та інкорпорованих руських воєводствах.

Люблінська унія призвела до утворення багатонаціональної держави, тісно пов'язала долю польського народу, який чисельно становив у ній відносну більшість, з долею українського, білоруського й литовського народів. Ця держава була мозаїкою різних культур і релігій. Водночас, як показали наступні десятиріччя, унія не створила умов для рівноправного співіснування народів, культур і релігій. Унаслідок укладення унії українські землі стали тереном економічної експансії польських феодалів. Укладення унії загальмувало, а згодом відкинуло загрозу Москви для Литовського князівства.

Разом з тим, у результаті інкорпорації українських земель Польське королівство увійшло в безпосереднє сусідство з володіннями Москви і Туреччини; це сусідство у перспективі стало загрозливим для Корони, втягувало її в конфлікти з даними державами. Після Люблінської унії зросло політичне значення Варшави: унія стала вагомим поштовхом до перетворення цього міста в столицю Польського королівства і Речі Посполитої. Відтоді у Варшаві відбувалися сейми, сюди на зламі XVI-XVII ст. була перенесена резиденція короля та його двору.

Державний лад Речі Посполитої

Унія заклала основи державного ладу Речі Посполитої. Загалом він був копією державного ладу Польської держави, виробленого в XIV-XVI ст. Його подальше оформлення було пов'язане з т.зв. **великим безкоролів'ям 1572-1573 рр.** і періодами правління королів *Стефана Баторія* (1576-1586) та *Сигізмунда III Вази* (1587-1632).

Зазначене безкоролів'я було зумовлене безпотожною смертю 7 липня 1572 р. Сигізмунда Августа, “останнього, хто носив ковпак Ягайла”: на Сигізмундові Августі вичерпалося перебування Ягеллонської династії на королівському престолі. На порядок денний стала *вільна елекція* нового короля, декларована королівською владою й езекуційним рухом задовго до смерті останнього Ягайла. Порядок проведення елекції, як і порядок управління країною до моменту вибору короля, не були розроблені за Сигізмунда I Старого і Сигізмунда Августа. Спосіб їх вирішення в ході безкоролів'я став прецедентом, застосовувався у подібних випадках у майбутньому.

У жовтні 1572 р. з'їзд членів сенату призначив гнєзненського архієпископа (примаса), як найвищого з-поміж себе за рангом достойника, *інтеррексом* (“міжкоролем”) – правителем на період безкоролів'я. З'їзд також вирішив скликати у Варшаві сейм для розгляду актуальних питань і затвердив існування “каптурових судів” (“каптурів”), обраних у воєводствах шляхтою на час безкоролів'я для забезпечення громадського спокою. Сейм, названий *конвокаційним* (від латин. *convocatio* – скликання) у січні 1573 р. затвердив примаса інтеррексом, вказавши при цьому, що він виконуватиме функції й в наступні безкоролів'я. Було визначено час і місце проведення елекційного сейму і схвалено документ, відомий як **акт Варшавської конфедерації** (на завершення своєї роботи конвокаційний сейм проголосив себе конфедерацією – з'їздом). Документ декларував необхідність забезпечити порядок й оборону Речі Посполитої у зв'язку з обранням короля. Той же сейм постановив провести вибори за засадою *viritim* (з латин. буквально – особисто, роздільно), тобто шляхом подачі голосів за того чи іншого кандидата на престол кожним шляхтичем, який забажає взяти безпосередню участь в елекції.

Елекційний сейм відбувся у квітні-травні 1573 р. біля села Камень, розташованого неподалік правобережної ділянки Варшави – Праги, у великому дерев'яному наметі (“шопі”), де засідав сенат, і в т.зв. рицарському колі, де працювала посольська ізба. Сейм розглянув різноманітні поточні питання, а завершився елекцією. На прямокутному полі, з усіх боків оточеному валом і ровом, стояла шопа і розташувалися намети рицарського кола, в яких перебувало до 40-50 тис. шляхти, розміщеної по воєводствах (приблизно стільки ж було її челяді). Головними кандидатами на престол були висунуті *Анрі (Генріх) Валуа (Henri Valois)* – молодший брат французького короля Карла IX, і австрійський ерцгерцог *Ернст Габсбург* – син імператора Максиміліана II (1564-1576). За результатами відкритого поіменного голосування, які надійшли до шопи від шляхти й були опрацьовані сенатом, інтеррекс 11 травня номінував (назвав) новообраним королем

Анрі Валуа (у Речі Посполитій його на польський лад іменували *Генриком Вalezієм*), а 16 травня маршалок великий коронний офіційно оголосив це обрання.

Обрання Генрика було зумовлене як традиційним негативним ставленням шляхти до політики правлячих кіл Священної Римської імперії, так і її прагненням уникнути воєнного протистояння Речі Посполитої та Османської імперії: Франція була союзницею останньої, тоді як Габсбурги намагалися пожитися за рахунок турецьких володінь у Європі й тому, опинившись на польському престолі, могли втягнути Річ Посполиту у це протистояння. Була ще одна причина неприязного ставлення до Габсбургів в Речі Посполитій, а саме – побоювання, що у випадку опанування ними престолу вони прагнуть встановити режим, подібний до того, що діяв у Чеських землях та Угорщині після того, як у 1526 р. вони почали правити там як королі.

Коронація Генрика відбулася 21 лютого 1574 р. в Кракові, куди він прибув з Парижа трьома днями раніше. На престол Речі Посполитої він зійшов на умовах, викладених у двох документах, схвалених на елекційному сеймі перед обранням. Текст документів був складений під час переговорів сеймових сенаторів з французьким посольством, яке прибуло до Варшави, щоб представляти інтереси Генрика. Важливіший з цих документів, відомий як **Генрикові артикули** (статті), мав характер привілею, виданого королем на взірць Мельницького привілею 1501 р., містив зобов'язання Генрика, які повинні були брати на себе й наступні новообрані королі при вступі на престол Речі Посполитої. В артикулах зазначено: в Речі Посполитій повинна діяти засада вільної елекції; король зобов'язаний раз на два роки скликати *вальний сейм*, тривалість роботи якого не має перевищувати шести тижнів; король не може без згоди сейму скликати посполите рушення, накладати нові податки і мита; він же без погодження з сенатом не має права проводити зовнішню політику, вирішувати питання війни і миру; при королі повинна існувати як дорадчо-контролюючий орган рада з 16 сенаторів-резидентів, призначених сеймом на кожних два роки, з тим, що по чотири з них ротаційно (почергово) мають перебувати при королі півроку, а про свою діяльність резиденти зобов'язані звітуватись на сеймі; має виконуватись акт Варшавської конфедерації, ухвалений на конвокаційному сеймі 1573 р., особливо в тій його частині, яка проголосила релігійну віротерпимість (толеранцію); на короля покладається обов'язок утримувати кварцяне військо з доходів від королівських маєтків, оплачувати участь шляхти в діях посполитого рушення за межами країни; у разі недотримання королем даних артикулів шляхта і магнати мають право відмовляти йому у своїй покорі (ця засада непокори королю звалася *ius de non praestanda oboedientia*; згодом її, за угорським прикладом, було названо *правом рокошу*).

Генрикові артикули значною мірою систематизували вузлові моменти державно-політичного устрою Польщі і всієї Речі Посполитої. Вони стали свого роду основним законом, склали рубіж в політичній історії Речі Посполитої. Викладена у них модель устрою проіснувала до поділів даної держави у XVIII ст.

Другим документом, в якому викладено умови вступу Генрика на польський престол, були *Pacta conventa* – договірні статті, що визначали особисті зобов'язання Генрика як новообраного короля. Вони включали в себе 11 пунктів, зокрема, такі: щороку виділяти на потреби Речі Посполитої 450 тис. золотих флоринів; надати їй військову допомогу у вигляді утримуваних власним, Генрика, коштом флоту в Балтійському морі та чотиритисячної гасконської піхоти; визнати за польськими купцями право вільної торгівлі з Францією; сплатити борги Сигізмунда Августа і Речі Посполитої; залучати вчених з-за кордону для викладання в Краківському університеті, на власний кошт забезпечити навчання 100 поляків в Сорбонському університеті. За тим же документом двадцятидворічний Генрик мав узяти шлюб з п'ятдесятирічною Анною Ягеллонкою, дочкою

Сигізмунда I Старого, але цей пункт був сформульований так, що Генрик міг ним не перейматися.

Обидва документи в присутності посольства Речі Посполитої, що прибуло до Парижа з повідомленням про обрання Генрика королем, були ним і Карлом IX записані в соборі Паризької Богоматері у вересні 1573 р. А присягли вони тільки після того, як один з членів польської делегації, гнєзненський каштелян Ян Зборовський, заявив, звертаючись до Генрика: “Якщо не присягнеш, то не будеш правити”. За іншою версією, Я. Зборовський сказав: “Якщо цього зараз не зробиш, то королем у Польщі не будеш”. Відтоді кожен новообраний король Речі Посполитої був зобов’язаний перед вступом на престол присягати виконувати Генрикові артикули і видавати свої *pacta conventa*.

У Польщі Генрик зволював з підтвердженням даної ним присяги стосовно артикулів, так їх і не підтвердив. Ця його позиція була виявом небажання миритися з обмеженням королівської влади. Коли ж до нього дійшла з Парижа звістка про смерть Карла IX, то він потаємно в ніч з 18 на 19 червня 1574 р. виїхав з Кракова і через Відень та Венецію дістався французької столиці. Спроба поляків наздогнати його і повернути до Кракова не вдалася. У листі до шведського короля Юхана III (одруженого з Катажиною Ягеллонкою, дочкою Сигізмунда I Старого; правив у 1568-1592 рр.) Генрик, повідомляючи про свій від’їзд з Польщі, писав: “Ми вчинили, як добрий батько родини, котрий, люблячи однаково двох своїх дітей, біжить до тієї дитини, яка найбільше потребує його допомоги”. Варшавський конвокаційний сейм у вересні 1574 р. зажадав, щоб він повернувся до Польщі до 12 травня 1575 р., в іншому випадку перестане вважатися польським королем. Генрик не зважив; у Франції він правив як Генріх III (1574-1589).

Знову настало безкоролів’я. Магнати висунули кандидатом на престол імператора Максиміліана II, а езекуціоністська шляхта – семигородського (трансільванського) князя Іштвана Баторі, ленника турецького султана, прозваного в Польщі *Стефаном Баторієм*. На елекційному сеймі, який проходив в грудні 1575 р. під селом Воля, що на лівому березі Вісли біля Варшави, примас номінував королем імператора, але через кілька днів шляхетський провідник, холмський підкоморій *Миколай Сеніцький* там само проголосив королями Анну Ягеллонку і Стефана Баторія, якого придано їй в чоловіки. Баторій утвердився з Анною на польському престолі й фактично був королем.

Після смерті Стефана Баторія (1586) на елекційному сеймі в серпні 1587 р. шляхетський табір на чолі з коронним канцлером і гетьманом великим коронним *Яном Замойським* форсував обрання на польський престол Сигізмунда, сина шведського короля з династії Вазів Юхана III та Катажини Ягеллонки, а частина магнатерії, керована Зборовськими – австрійського ерцгерцога Максиміліана, сина Максиміліана II і брата імператора Рудольфа II (1576-1612). Максиміліан зі своїм кількатисячним військом і загонами Зборовських зробив невдалу спробу захопити Краків й у ньому коронуватися. У грудні 1587 р. відбулася коронація Сигізмунда III, а в січні 1588 р. Я. Замойський ущент розбив Максиміліана та його польських прихильників під *Бичиною* (в Сілезії). Ерцгерцог став полоняником Я. Замойського в Замості. За постановою сейму 1589 р., який його амністував, він був звільнений з полону; претензій на польський трон зрікся щойно 1598 р.

Як уже зазначалося, після Люблінської унії процес дальшого оформлення державного ладу Речі Посполитої пов’язаний з безкоролів’ям 1572-1573 рр. та правлінням Стефана Баторія і Сигізмунда III Вази. Яким же був цей лад у загальних рисах?

Річ Посполиту зазвичай характеризують як **шляхетську (дворянську) республіку** з огляду на те, що її державний устрій був наскрізь шляхетським: шляхта в складі власне шляхти і магнатерії займала в ній панівні позиції як стан. Вищим органом державної влади був двопалатний сейм. До верхньої палати, *сенату*, входили: римо-католицькі –

гнєзненський і львівський – архієпископи та всі єпископи, 10 вищих державних посадових осіб – міністрів (коронні і Великого князівства Литовського канцлери, підканцлери, великі й надвірні маршалки, великі підскарбії), усі воєводи, жмудський (жемайтський) староста і всі каштеляни, причому каштеляни поділялися на “більших” або “кріслових” (в сенаті сиділи на кріслах), і “менших” або “дронжкових” (таких, що сиділи на *drążkach* – лавах; всі вони (50) представляли польські етнічні землі). Отже, сенаторами були виключно посадові духовні та світські особи. Всі вони на посади призначалися королем на засаді пожиттєвості і мали забезпечене місце в сенаті. Ієрархічно найвищим серед духовних сенаторів вважався гнєзненський архієпископ, серед світських сенаторів – краківський каштелян; серед вищих державних посадових осіб – маршалок великий коронний.

До нижньої палати сейму – *посольської ізби* – входили послы, обрані на шляхетських сеймиках воєводства. Кожне воєводство делегувало на сейми певну кількість послів. Повноваження останніх стосувалися лише сейму, на який вони були обрані. Нерідко одні й ті ж особи обиралися на кілька сеймів. Послами були не тільки шляхтичі, а й магнати, які не могли потрапити до сенату, бо не займали сенаторських посад. Особовий склад сенату і посольської ізби був суворо ієрархічний: за кожним членом їх було закріплено певне місце, відповідно до посад сенаторів і престижності воєводств.

Сейми скликав король універсалами, за винятком сеймів конвокаційних, елекційних і коронаційних, які скликав примас (інтеррекс). Король вважався першим станом сейму, сенат – другим, посольська ізба – третім. Робота сейму розпочиналася з богослужіння в костелі, в якому брали участь король, сенатори і послы. Після цього обидві палати засідали роздільно у виділених їм приміщеннях. Послы обирали зі свого складу голову – *маршалка*, після чого перевірялися їхні мандати. Згодом ізба всім своїм складом направлялася до сенаторів і зверталася до короля, котрий очолював сенат, з привітаннями. Разом із сенаторами вони вислуховували коронного канцлера, який від імені короля викладав мотиви скликання сейму. Опісля обидві палати працювали окремо. Вони консультувалися взаємно за посередництвом делегованих ними осіб і сходилися на спільні засідання.

Сейм був органом законодавчим. Особливу роль відігравала посольська ізба, оскільки саме вона ухвалювала постанови (*конституції*), кожна з яких ставала законом після підпису її королем. Право законодавчої ініціативи належало королю, сенаторам і послам. Проекти постанов погоджувалися між ними. Законодавчо виробленої системи прийняття постанов посольською ізбою не було. Вважалося, що їх слід приймати одностайно, бо саме одностайність найповніше відбивала правову єдність шляхетського стану. У більшості випадків одностайності досягали шляхом компромісу. Часто вирішувала більшість голосів. За її відсутності проект постанови або знімали з голосування, або не приймали.

У 1573-1647 рр. відбулося 68 сеймів Речі Посполитої, з яких конвокаційними були 4, елекційними – 4, коронаційними – 4, звичайними – 45, надзвичайними – 11. Звичайними були сейми, які збиралися за Генриковими артикулами раз у два роки і тривалість роботи яких не мала перевищувати шести тижнів. Насправді часто вони відбувалися щороку. Надзвичайні сейми скликалися від 1613 р., як правило, з дозволу звичайних сеймів, що їм безпосередньо передували. Для надзвичайних сеймів була встановлена тривалість роботи до двох тижнів; для конвокаційних, елекційних і коронаційних сеймів – шеститижневий строк. Багато сеймів проходило довше визначеного для них строку: виробилася практика продовження (продлонгації) роботи сейму за згодою посольської ізби. За тематикою питань, що на них розглядалися, сейми всіх п'яти видів загалом не відрізнялися один від одного, за винятком того, що елекційні і коронаційні сейми

обирали й коронували королів. Усі елекційні сейми, починаючи від 1575 р., проходили біля села Воля (за винятком сейму 1733 р., який відбувся біля села Камеґна й обрав королем Фрідріха Августа), а коронаційні (окрім сейму 1764 р., який відбувся у Варшаві) – в Кракові.

У державному устрої Речі Посполитої немаловажну роль відігравали *сеймики*, що скликалися у воєводствах і були одним з яскравих проявів шляхетського самоврядування. За питаннями, які вони вирішували, сеймики поділялися на кілька видів. Передсеймові сеймики збиралися за королівськими універсалами, а коли йшлося про сеймики стосовно сеймів конвокаційних, елекційних та коронаційних, то за універсалами примаса-інтеррекса. Вони обирали послів на сейм. Послам вручалися ухвалені цими сеймиками інструкції з переліком питань, вирішення яких вони повинні були

Рис. 13. Польський сейм часу Сигізмунда III.
Літографія Якуба Лауро 1622 р.

добиватися на сеймі. Елекційні (виборні) сеймики скликали своїми універсалами воєводи або каштеляни чи навіть підкоморії; сеймики визначали по чотири кандидатури на вакантні земські уряди – судді, підсудка і писаря, з 1588 р. й підкоморія, які воєводи рекомендували королю, котрий затверджував одну з кожних чотирьох кандидатур. З утворенням у 1578 р. Коронного і у 1581 р. Литовського трибуналів щорічно у вересні відбувалися депутатські сеймики, на яких обирали делегатів (депутатів) до них. Від 1591 р. за королівськими універсалами збиралися післясеймові або реляційні (звітні) сеймики, на яких послы, обрані на передсеймових сеймиках, доповідали про роботу сеймів, з котрих вони повернулися. На цих же сеймиках затверджувались ухвалені сеймами податки та визначався спосіб їх

збирання. Робота кожного сеймика проходила під керівництвом обраного ним маршалка. Участь в ній міг брати будь-хто з шляхти даного воєводства, в тому числі й неосілі, тобто ті, хто не володів у ньому земельними маєтками. Загалом на сеймиках згромаджувалося не більше 100 осіб, що становило порівняно невелику частину шляхти. Сеймики зазвичай проводилися в адміністративних центрах воєводств – в костелах, церквах, що мало свої плюси, оскільки перебування в храмі позитивно впливало на поведінку присутніх, сприяло дотриманню спокою. Найчастіше вони працювали один день. Перед сеймами проводилися також генеральні сеймики. На кожен з них з'їжджалися сенатори і обрані на сейм послы кількох воєводств, які становили історичний регіон. Генеральний сеймик Великопольщі проходив у Колі, Малопольщі – в Новому Місті Корчині, Мазовії – у Варшаві. На цих сеймах узгоджувалися думки з питань, що виносилися на розгляд сеймів. У XVII ст. генеральні сеймики занепали.

В адміністративному відношенні Річ Посполита ділилася на *три провінції*: Великопольщу (сюди входили, окрім власне Великопольщі, й Мазовія, Королівська Пруссія та Підляшшя), Малопольщу (складалася з Малопольщі та всіх українських земель Корони) і Литву або Велике князівство Литовське (в складі Литви і Білорусі).

Центральне управління здійснювалося королем і вищими посадовими особами. Влада короля була сильно обмежена шляхетськими привілеями, конституцією *Nihil novi* та Генриковими артикулами. І все ж вона залишалася значною. Король скликав сейми, передсеймові і післясеймові (реляційні) сеймики, під час роботи сеймів був головою сенату, а отже, мав вагомий вплив на нього і посольську ізбу, очолював сеймовий і надвірний суди, а після того як надвірний суд в кінці XVI ст. перестав діяти, – до 1680 р. – асесорський суд, здійснював керівництво зовнішньою політикою. Важливим важелем влади короля були роздача ним у позиттєве володіння державних (королівських) маєтків і призначення на вищі світські посади та земські уряди на засаді позиттєвості. Ці роздачі і призначення давали королю можливість залучати на свій бік багатьох з магнатів і шляхти, мати в них свою опору. Король також затверджував обрання на вищі церковні посади, яке відбувалося в погодженні з римською курією.

З вищих посадових осіб (міністрів) особливої уваги заслуговує *великий коронний маршалок*. У його обов'язки як церемоніймейстра королівського двору входило забезпечувати громадський спокій в місцях перебування короля, там же він чинив суд над порушниками цього спокою. Він також відповідав за організацію роботи сенату і сейму в цілому та вибору короля, оголошував, після примаса, про те, хто став обраним королем.

У XVI ст. як у Короні, так і у Великому князівстві Литовському виникла і розвинулась вища військова посада *гетьмана*. Поява її в польській чиновній ієрархії пов'язана зі створенням постійного війська. Функціонально ця посада була двоступеневою. Верхню сходинку займав великий гетьман, нижню – польний гетьман. До згадок про гетьманів звичайно додавали “коронний”, щоб відрізнити їх від аналогічних гетьманів Великого князівства Литовського, де додатковим означником до згадок про них було “литовський”. Коронні (як і литовські) гетьманські посади займали особи, що призначалися королем на засаді довічності. Незважаючи на їхній високий державний статус, гетьмани посадово не були представлені в сенаті (лише у 1768 р. гетьман великий коронний одержав там місце), проте особисто вони входили до складу senatorів як такі, що займали водночас посади воєводи, каштеляна, канцлера, підканцлера, маршалка великого, маршалка надвірного. Польний гетьман був помічником великого гетьмана. При гетьмані діяли призначені королем польний писар, обозний і великий стражник. Окремими великими військовими з'єднаннями командували *регіментарі*.

Адміністративну владу на місцях в Речі Посполитій здійснювали, як і до Люблінської унії, воєводи, каштеляни, підкоморії, гродські старости, в містах – ради (магістрати), феодали – у своїх маєтках.

Неабияке значення в державному устрої мало *судочинство*. Переважало шляхетське судочинство. Нижчою його ланкою залишалися гродські, земські і підкоморські суди. Гродські і земські суди діяли кількома сесіями впродовж року. Гродські сесії йменувалися рочками, земські – роками. Підкоморський суд і надалі був одноосібний; він діяв залежно від напливу справ, що стосувалися розмежування шляхетських маєтків. Апеляційною інстанцією щодо рішень (декретів) гродських, земських і підкоморських судів до 1578 р. були вічові суди, що існували в кожному воєводстві в складі воєводи, каштеляна (каштелянів), підкоморія та кількох інших земських посадових осіб. Програма виконавчого руху передбачала, зокрема, створення вищого шляхетського апеляційного суду. У 1578 р. сейм дозволив створити такий суд – *Коронний трибунал*, і це був чи не останній вагомий успіх ексекуючистів. Трибунал діяв до кінця XVIII ст. Члени його – депутати – поділялися на світських і духовних. Світську групу становили депутати, обрані сеймиками по одному-два від воєводства терміном на один рік. З-поміж

себе вони обирали маршалка, який вів засідання трибуналу. Групу духовних депутатів, яких делегували капітули, очолював один з них – президент. Свої сесії (каденції) трибунал проводив по черзі в Любліні й Пьотркові. Люблінські сесії відбувалися весною і літом, розглядали справи, що надходили з Малопольщі й українських земель; пьотрковські сесії проходили восени і взимку й стосувалися справ, що надходили з Великопольщі, Мазовії, Підляшшя та Королівської Пруссії. справи, в яких однією стороною були духовні особи або інституції, розглядалися спільно однаковою кількістю світських і духовних депутатів. Бажаним вважався одностайний вирок трибуналу. Якщо цього не досягали при двох голосуваннях, то вдавалися до голосування, при якому достатньо було простої більшості. При рівності голосів справу передавали до сеймового суду.

Довший час найвищим судом був королівський *надвірний суд*, в якому справи розглядалися в присутності senatorів-асесорів (засідателів) і двох референдаріїв. Наприкінці XVI ст. з нього виділились суди – *референдарський* і *асесорський*, після чого він через деякий час перестав діяти. Про референдарський суд, який займався розглядом скарг селян королівських маєтків на зловживання магнатів і шляхти, йшлося вище. Назва асесорського суду походила від того, що його члени йменувалися асесорами; він був вищою правовою інстанцією для королівських міст. Головою суду був король, з 1680 р. – коронний канцлер. Після створення у 1578 р. Коронного трибуналу асесорський суд розглядав тільки апеляції на вирoki міських судів, спори між міськими громадами та магістратами, тлумачив правові аспекти королівських привілеїв щодо міст, а референдарський суд – щодо королівських сіл; у його компетенцію входило також розмежування королівських та приватних (шляхетсько-магнатських і духовних) маєтків за посередництвом делегованих ним комісарів. До 1578 р. асесорський суд був також апеляційною інстанцією щодо вироків нижчих шляхетських судів.

Вищим авторитетом з певних питань був *сеймовий суд*, що діяв під час роботи сейму. Суд очолював король, який судив з кількома сенаторами. У компетенцію суду входив розгляд справ, що надходили з Коронного і Литовського трибуналів, і справ стосовно зловживань суддів різних судів, незаконних дій вищих посадових осіб, а також щодо образи королівської гідності (маєстату) й державної зради.

Міщани і селяни в королівських поселеннях на німецькому праві надалі мали власне судочинство. Судом вищої інстанції у великому місті був *суд магістрату* (ради, чому цей суд називали радянським) в складі райців, обраних тими, хто мав міське право; суд очолював обраний ротаційно з-поміж райців бурмістр. Судом нижчої інстанції в такому місті був суд лавників або вйтівський, оскільки його очолював вйт. У менших містах діяли мішані магістратсько-лавничі суди. У селах існували лавничі суди. Втрачали своє значення вищі суди німецького права. У приватних містах і селах судочинство було обмеженим, бо контролювалося їхніми власниками; воно було подібним до судочинства в королівських містах і селах.

Церковне судочинство продовжувало перебувати в руках *генеральних офіціалів*, підпорядкованих єпископам. Архідияконам підлягали менш важливі справи. Діяли також суд примаса і з 1556 р. – суд нунція (папського легата). Нунціатура була вищою інстанцією щодо римо-католицької, а з 1596 р. й греко-католицької церкви Речі Посполитої.

Збройні сили Польського королівства склалися з шляхетського посполитого рушення і постійного (регулярного) війська. Посполите рушення скликалося королем в разі крайньої потреби, тому що воно було малобоездатним. Загалом то була кіннота. Регулярним військом командував гетьман великий коронний. Структура його склалася в другій половині XVI – першій половині XVII ст. Хронологічно найраніше, у 1560-х

роках, виникло *кварцяне військо*. Було воно найманим, переважно кіннотним. За сеймовою постановою 1578 р. з'явилася т.зв. *вибранецька піхота*; вона набиралась з селян королівських маєтків: по одному рекруту ("вибранцю") від 20 ланів. Вибранці були звільнені від феодалних повинностей і мали регулярно проходити навчання. Від 1633 р. існувало наймане військо іноземного типу (автораменту) в складі піхоти і кінноти; офіцерами у ньому були іноземці, а рядовими – поляки. У 1637 р. був створений корпус артилерії на чолі з генералом. До складу збройних сил Корони зараховували й реєстрових українських козаків. За ординацією (розпорядженням) Стефана Баторія 1582 р., їх мало бути 600, за ухвалою сейму 1590 р. – 1000, за Куруківською угодою 1625 р. – 6000, за Переяславською угодою 1630 р. – 8000, за ординацією сейму 1638 р. – 6000.

Мобілізаційні військові можливості Корони (й Великого князівства Литовського) були порівняно з багатьма європейськими країнами невеликі. Характерно, що у 1648 р. для війни з повсталим українським народом їй ледве вдалося зібрати 15-тисячне регулярне військо, тоді як Швеція такого війська могла виставити 40 тис., Туреччина – 60 тис., Московська держава – 130 тис. Слід мати на увазі, що магнати утворювали свої значні надвірні заgonи, які державою не контролювалися, а її військовому командуванню підлягали тільки під час спільних з регулярною армією воєнних дій.

Державна казна поповнювалася в основному за рахунок надходжень від збору надзвичайних податків, який стягувався щороку за постановами сеймів. У XVI – першій половині XVII ст. такими податками були *лановий і шос*; першим з них обкладалися селянська надільна земля, другим – нерухомість міщан. З 1629 р. щороку збирали *подимний податок*; одиницями обкладання ним були "дими" або житлові будівлі селян, міщан, євреїв. Казна отримувала доходи від збору таких регулярних податків, як *чопове* (його сплачували за виготовлення і продаж алкогольних напоїв) і *поголовне* з євреїв. Надходили й кошти від стягання різного роду мит, видобування солі тощо.

Внутрішньополітичний розвиток до 1648 р.

В останній чверті XVI – першій половині XVII ст. відбулися зміни у співвідношенні політичних сил Польського королівства. Шляхта поступово втрачала здобутий в екзекуційному русі вплив у державі, чаша терезів в політичному розвитку схиляється на користь магнатів, в залежність від яких неухильно потрапляла й королівська влада. Цей процес намітився в останні роки правління Сигізмунда Августа: співпраця короля з екзекуціоністами давала збої, що вміло в своїх цілях використовувала магнатерія.

Запал реформаторства діячів екзекуційного руху був надто зосереджений на прагненні обмежити королівську владу, підпорядкувати державне управління сеймові, перетворивши короля і вищих посадових осіб (міністрів) у виконавців їхньої політики. Проте екзекуціоністи не подбали належним чином про правову основу діяльності сейму. А в ньому все чіткіше проявлялися такі риси, які визначали слабкість цього інституту: бажана одностайність при схваленні рішень, не встановлений докладно регламент засідань, обмеження повноважень послів сеймиковими інструкціями.

Брак належної функціональної влади став одним із головних недомог Речі Посполитої аж до кінця її існування. З королівсько-шляхетського антагонізму користала магнатерія, лавіруючи між королем і шляхтою й зміцнюючи свої позиції. Йдеться про **нову магнатерію**, що зайняла місце старої, яка впродовж XVI ст. маєтково і біологічно виродилася. Нову магнатерію, незрівнянно заможнішу від старої (до останньої належали Тарнавські, Тенчинські, Гурки, Кміти та ін.), склали насамперед українські князівські роди Острозьких (цей рід по чоловічій лінії вимер у 1620 р., а остання його

представниця померла 1654 р.), Збараських (рід вимер у 1631 р.), Вишневецьких, Заславських і т.д. Доречно нагадати, що за всіма князівськими українськими й білорусько-литовськими князівськими родами, представники яких підписали Люблінську унію, були збережені князівські титули. До нової магнатурії належали й вихідці з польської заможної шляхти – Потоцькі, Любомирські, Конєцпольські, Калиновські та ін. Значну або більшу частину їхніх маєтків становили землеволодіння в українських землях, головним чином тих, що відійшли до Корони за Люблінською унією. Ці українські маєтки склалися з володінь приватних (куплених, дарованих, одержаних у спадок і придбаних шляхом породичання з українськими магнатами) і королівських (відданих королем у доживоття староств, серед яких було чимало справжніх латифундій, розташованих здебільшого в Київському воєводстві навколо Дніпра). Винятково вдалим було просування в коло магнатурії вихідця з середньої шляхти Холмської землі Руського воєводства, згаданого вище Яна Замойського: зробивши блискучу посадову кар'єру (у 1565-1576 рр. він королівський секретар, у 1576-1578 рр. – коронний підканцлер, у 1578-1605 рр. – коронний канцлер, у 1581-1605 рр. – гетьман великий коронний), Я. Замойський її сповна використав для оволодіння 11 містами і 200 селами як приватними маєтками; площа їх становила близько 17,5 тис. кв.км, більшість знаходилася у Подільському та Брацлавському воєводствах.

Частина володінь магнатів була виділена в *ординації*. Вони не підлягали родинним поділам, успадковувались однією особою чоловічої статі з родів їх засновників, а при відсутності такої – особою чоловічої статі з роду, який породичався з “ординаційним” родом. У 1579 р. Я. Замойський створив ординацію Замойських з центром у місті Замостя; у 1609 р. за дозволом сейму князь Януш Острозький проголосив створення ординації Острозьких з центром у волинському місті Острог.

Екзекуційний рух фактично себе вичерпав під час правління в Речі Посполитій Стефана Баторія. Значною мірою це сталося тому, що частина керівництва руху перестала відстоювати інтереси шляхти після одержання від короля посад воєвод і каштелянів, почала солідаризуватися з магнатами. Причина вичерпання руху полягала й у тому, що Стефан Баторій, переконаний у необхідності сильної королівської влади, не виявляв особливої зацікавленості в реалізації екзекуційної програми. У своїй політиці він спирався на магнатські угруповання, воліючи мати справу з ними, а не шляхтою. Його найбільш впливовим дорадником був Я. Замойський, блискуча кар'єра якого розпочалася саме за цього короля. Цей “трибун шляхетського люду”, як його називали, виріс як політик на дріжджах екзекуційного руху; відійшовши від нього, він до кінця свого життя залишався поборником шляхетських вольностей, виступав з позиції консервативно налаштованої шляхти й водночас магнатурії, до якої належав.

Вичерпання можливостей екзекуційного руху відкрило шлях для трансформації шляхетської демократії в її різновид – **режим магнатської олігархії**, що остаточно склався в середині XVII ст.

*Рис. 14. Портрет Сигізмунда III.
Художник Марцін Кобер, 1591 р.*